

บทที่ ๒

ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ในพุทธปรัชญา

คนคืออะไร

ก. คนตามทรรศนะทางอภิปรัชญา

ก่อนที่จะศึกษาวិเคราะห์เรื่องกายกับจิตนั้น ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับ "คน" ตามสมควรเป็นเบื้องต้นเสียก่อน เพราะนับได้ว่า คนเป็นที่มาของกายและจิต หรือกายและจิตมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับ "คน"

ตามความเข้าใจโดยทั่วไปแล้ว กล่าวได้ว่า คนเป็นปรากฏการณ์อย่างหนึ่งที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากสิ่งทั้งหลายอื่น ๆ ในโลก เราไม่ทราบแน่ชัดได้ว่าคนปรากฏขึ้นในโลกเมื่อใด นอกจากจะสันนิษฐานหรือคาดคะเนไปตามความคิดเห็นของแต่ละคน ดังนั้น ปัญหาว่า "คนคืออะไร มาจากไหน" จึงเป็นปัญหาทางอภิปรัชญาที่นักปราชญ์พยายามแสวงหาคำตอบตลอดมาทุกยุคสมัย

นักปรัชญากรีกโบราณกลุ่มหนึ่ง เริ่มด้วยทาเลส (Thales) ได้ตั้งปัญหาขึ้นว่าเราจะอธิบายเหตุการณ์ทั้งหลาย เช่น คน โลก หรือสิ่งต่าง ๆ ที่อยู่รอบตัวเราโดยไม่ต้องอ้างเทพเจ้า หรือมีเทพเจ้าเป็นต้นตอของสิ่งเหล่านั้นอย่างที่นักปราชญ์สมัยก่อนเคยสั่งสอนกันมาไม่ได้หรือ นักปรัชญากรีกกลุ่มนั้นตอบว่าได้ และให้คำตอบว่า คน โลก ตลอดจนสิ่งทั้งหลาย เกิดขึ้นและดำเนินไปด้วยหลักเดียวกัน คือ กฎแห่งธรรมชาติ เพื่อหาความจริงของกฎธรรมชาติ พวกเขาได้ทอนย่อยธรรมชาติลงเป็นหน่วยพื้นฐานที่สุด ซึ่งไม่อาจทอนย่อยต่อไปได้อีก และเรียกหน่วยพื้นฐานนี้ว่า "ปฐมธาตุ" พวกเขาเชื่อว่า ปฐมธาตุนี้เองเป็นความจริงขั้นสุดท้าย และมันเป็นต้นตอร่วมหรือเป็นปฐมกำเนิดของสิ่งทั้งปวง ส่วนที่เราเห็นว่า มีสิ่งทั้งหลายและมีความแตกต่างเป็นหลายหลากในโลกนั้น เป็นเพียงสิ่งผิวเผิน หรือเป็นเพียงการแสดงตัวในลักษณะต่าง ๆ ของสิ่งที่มีพื้นฐานเดียวกันที่เรียกว่า "ปฐมธาตุ" นั้นเอง

นักปรัชญาเหล่านี้ แม้จะยอมรับหลักการร่วมกันว่าทุกสิ่งทุกอย่างมีความจริงที่เป็นปฐมกำเนิดแรกร่วมกันก็ตาม แต่ต่างก็ยังคงถกเถียงกันในเนื้อหา คือตัวความจริงที่เป็นต้นกำเนิดหรือปฐมธาตุ ไม่อาจสรุปลงรอยเป็นแนวเดียวกันได้ในเรื่องเกี่ยวกับปฐมธาตุ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม เราอาจแบ่งนักปรัชญาเหล่านั้นลงเป็นกลุ่ม ๆ ไปตามแนวความคิดของพวกเขาได้เป็น ๓ กลุ่มใหญ่

๑. กลุ่มเอกนิยม
๒. กลุ่มทวินิยม
๓. กลุ่มพหุนิยม

กลุ่มเอกนิยมถือว่า ความจริงมีอย่างเดียว ในกลุ่มนี้ บางคนถือว่า ความจริงคือสสาร นอกจากสสารแล้วไม่มีอะไรจริง บางคนถือว่า ความจริงเป็นจิตอย่างเดียว สสารไม่มีจริง กลุ่มที่ ๒ คือ

กลุ่มทวินิยม ถือว่าความจริงมี ๒ อย่าง คือสสารก็มีอยู่จริง และจิตก็มีอยู่จริง ส่วนกลุ่มที่ ๓ คือกลุ่ม-
พหุนิยม ถือว่าความจริงมีหลายอย่าง ความจริงเป็นทั้งสสาร จิต และสิ่งอื่น ๆ ด้วย

ดังนั้น สำหรับปัญหาที่ว่า "คนคืออะไร" นั้น กลุ่มเอกนิยมจะแยกตอบเป็น ๒ อย่างคือ (๑) กลุ่มสสารนิยมตอบว่า "คนคือสสาร เกิดจากการรวมตัวกันเข้าของสสารในอัตราส่วนระดับหนึ่ง การเปลี่ยนแปลงในรูปต่าง ๆ ของคน เกิดจากการเปลี่ยนแปลงอัตราส่วนของสสาร การตายของคนเป็นเพียงการแยกตัวของสสาร ตัวสสารเองเป็นสิ่งคงตัว ไม่เพิ่ม ไม่ลด ไม่เกิดใหม่ และไม่สูญหาย"^๑ (๒) กลุ่มจิตนิยม ตอบว่า "คนก็คือจิต จิตเท่านั้นที่เป็นจริง ส่วนสสารไม่มีจริง สสารเป็นเพียงมายาหรือการแสดงตัวออกของจิตเท่านั้น"^๒ กลุ่มทวินิยมตอบปัญหานี้ว่า คนก็คือส่วนที่เป็นทั้งสสารและจิตมารวมกัน การเกิดขึ้นของคนเกิดจากการรวมตัวกันเข้าของทั้งสองสิ่งนี้ ความเป็นคนจะมีไม่ได้ ถ้าขาดสิ่งหนึ่งสิ่งใดไป ส่วนกลุ่มพหุนิยม ตอบว่า คนก็คือสสาร จิต และปัจจัยอื่น ๆ รวมกัน ทั้งสสาร จิต และปัจจัยอื่น ๆ รวมกันเข้าเป็นองค์ประกอบของคน

ข. คนตามทรรศนะพุทธปรัชญา

กล่าวได้ว่า คำสอนในพุทธปรัชญามีคนเป็นศูนย์กลางในการบัญญัติคำสอน พุทธปรัชญาเริ่มที่ตัวคน และจบลงที่ตัวคน ถึงแม้จะกล่าวถึงความรู้ด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับตัวคน ก็เพื่อใช้เป็นเครื่องมือช่วยให้เข้าใจคนหรือชีวิตของคนได้ถูกต้องขึ้น พุทธปรัชญาให้ความสำคัญเกี่ยวกับคนมากจนกระทั่งถึงแสดงว่า โลกอยู่ในตัวคน หรือคนเป็นโลก ๆ หนึ่ง เช่นในโรหิตัสสสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า "... เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก และปฏิบัติทำให้ถึงความดับแห่งโลกลงในอรรถภาพอันมีประมาณว่าหนึ่งที่มีสัญญาและใจนี้เท่านั้น"^๓

ในจูฬนิเทศ ได้แสดงโลกไว้หลายประเภท เช่น "นिरยโลก ตีรจันดานโลก ปิตติวิสัยโลก มนุษย-โลก เทวโลก พรหมโลก ชันธโลก ธาตุโลก และอายตนโลก"^๔ และแสดงโลกเป็นนัยต่าง ๆ^๕ เช่น - โลก ๑ ก็มีได้แก่โลกคือภพ โลก ๒ ก็มีคือภวโลกที่เป็นสมบัติและภวโลกที่เป็นวิบัติ โลก ๓ ก็มีคือเวทนา ๓ โลก ๔ ก็มีคืออาหาร ๔ โลก ๕ ก็มีคืออุปทานชั้นธ ๕ โลก ๖ ก็มีคืออายตนะภายใน ๖ โลก ๗ ก็มีคือวิญญาณฐิติ ๗ โลก ๘ ก็มีคือโลกธรรม ๘ โลก ๙ ก็มีคือสัตตาวาส ๙ โลก ๑๐ ก็มีคืออุปกิเลส ๑๐ โลก ๑๑ ก็มีคือกามภพ ๑๑ โลก ๑๒ ก็มีคืออายตนะ ๑๒ และโลก ๑๘ ก็มีคือธาตุ ๑๘ จะเห็นว่า โลกคือขันธโลก ธาตุโลก และอายตนโลก หรือโลกคือเวทนา ๓ อาหาร ๔ อุปาทานชั้นธ ๕ อายตนะภายใน ๖ โลกธรรม ๘ อุปกิเลส ๑๐ และธาตุ ๑๘ เป็นต้น เป็นโลกที่มีอยู่ในคน เป็นโลกภายใน ซึ่งเป็นเรื่องของ

๑ วิทย วิศเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๒) หน้า ๒๐-๒๒

๒ กิรติ บุญเจ้า, ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓) หน้า, ๓๒

๓ สัง ส. ๑๕/๒๔๘/๙๐ ชัง. จตุก. ๒๑/๔๔/๖๒

๔ ข. จุฬ. ๓๐/๗๖/๑๗, ๕๐๕/๒๒๘ ข. ปฏี. ๓๑/๖๓๓/๓๕๔ ข. มหา. ๒๔/๘๖๕/๔๘๓

๕ ข. จุฬ. ๓๐/๕๘๒/๒๖๕

คนโดยตรง ส่วนโลกนอกนั้น เป็นโลกภายนอก แม้จะไม่มีอยู่ในคนโดยตรง แต่ก็ เป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับคนในฐานะที่เป็นภพหรือภูมิของคนในชาตินี้หรือชาติต่อ ๆ ไป

ดังนั้น โลกตามทรรศนะพุทธปรัชญา จึงอาจกล่าวได้เป็น ๒ นัย คือ (๑) โลกในแง่ที่เป็นวัตถุวิสัย และ (๒) โลกในแง่ที่เป็นอัตวิสัย โลกในแง่ที่เป็นวัตถุวิสัยนั้น หมายถึงโลกที่เป็นภายนอกตัวคน^๑ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือโลกในความหมายที่เป็นวัตถุภายนอก เช่น โอกาสโลกคือโลก ต่าง ๆ ในจักรวาล ตลอดจนภพภูมิต่าง ๆ สังขารโลก คือสิ่งต่าง ๆ ที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น เช่น ต้นไม้ ภูเขา และแม่น้ำ เป็นต้น และสัตว์โลก ได้แก่โลกคือหมู่มสัตว์ เช่น มนุษย์ สัตว์ และเทวดา เป็นต้น ส่วนโลกในแง่ที่เป็นอัตวิสัยนั้น หมายถึงโลกภายใน คือโลกที่มีอยู่ในคนแต่ละคน เช่น ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ตลอดจนโลกในความหมายของโลกเวทนา โลกอุปาทาน โลกธรรม และโลกแห่งอุปกิเลส เป็นต้น โลกตามแง่ทั้ง ๒ นี้ จะเห็นว่า โลกภายนอกมิได้เพราะโลกภายใน ถ้าโลกภายในคือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจไม่มี โลกภายนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์จะไม่มีตามไปด้วย^๒ โลกภายนอกมิให้รู้ได้ เมื่อมีโลกภายในคือตัวเรา เช่น เวลานอนหลับ แม้โลกภายนอกมีอยู่ โลกภายในของคนไม่ทำงาน เราก็มองไม่เห็นโลกนั้นได้ว่ามันมีอยู่ ดังนั้น โลกจะมีอยู่หรือไม่ อยู่ที่ตัวเราเอง พุทธปรัชญาแม้จะกล่าวถึงโลกทั้ง ๒ แง่ คือทั้งในแง่ที่เป็นวัตถุวิสัย และทั้งในแง่ที่เป็นอัตวิสัยก็จริง แต่ก็เน้นถึงโลกที่เป็นอัตวิสัยหรือโลกที่มีอยู่ในตัวคนไว้เป็นพิเศษ เพราะว่าโลกที่เป็นอัตวิสัยหรือโลกที่มีอยู่ในคนนั้น สามารถนำมาประยุกต์เป็นแนวทางในการปฏิบัติได้มากกว่า จะเห็นได้ว่า หลักจริยธรรมในพุทธปรัชญาจึงมุ่งไปที่ตัวคนหรือตนเอง การรู้จักตัวคนหรือตนเองอย่างถูกต้อง เป็นเสมือนเครื่องมือที่สำคัญนำไปสู่การบรรลุมรรคผลนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพุทธปรัชญา

อนึ่ง ในการตอบปัญหาต่าง ๆ นั้น พุทธปรัชญาใช้วิธีตอบทั้งในแง่ความจริงที่เป็นขั้นสมมติ หรือที่เรียกว่าสมมติสังัจจะ^๓ และทั้งในแง่ของความจริงขั้นปรมาตถ์ หรือที่เรียกว่าปรมาตถสังัจจะ เพียงแต่ทำให้เข้าใจให้ถูกต้องว่า ความจริงตามที่ตอบดังกล่าวนั้นเป็นความจริงในแง่ไหน คือในแง่สมมติหรือปรมาตถ์

ถ้าพูดถึงปัญหาว่า "คนคืออะไร" ตามทรรศนะพุทธปรัชญานั้น อาจตอบได้ทั้งในแง่ของความจริงขั้นสมมติ และทั้งในแง่ของความจริงขั้นปรมาตถ์ ในแง่ความจริงขั้นสมมตินั้น อาจจะตอบว่า คนเป็นอย่างไรนั้นเป็นอย่างนี้ เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ สูง ต่ำ คำ ขาว หรือเป็นในรูปของคำจำกัดความอื่น ๆ แล้วแต่จะคิดเอาตามเหตุผลของแต่ละบุคคล หรือตามแต่ละชาติแต่ละภาษาไป ส่วนคนในแง่ความจริงขั้นปรมาตถ์นั้น เป็นเพียงกระบวนการล้วน ๆ เป็นไปอยู่เพราะการรวมกันเข้าแห่งเหตุปัจจัย -

๑ วิสุทธิธรรมรคแปล, ฉบับของมหาหมากฎราชวิทยาลัย, ๓ ภาค ๖ เล่ม (พระนครฯ: โรงพิมพ์มหาหมากฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔) ภาค ๑ ตอน ๒, หน้า ๒๕๓

๒ สัง. สฬา. ๑๘/๑๓๑/๑๑๔ อัง. นวก. ๒๓/๒๔๒/๔๒๑

* สมมติสังัจจะ หมายถึงความจริงตามสมมติ ความจริงประเภทนี้มีบุคคล คน สัตว์ อัตตะ ชีวะ หรือสภาพที่ต้องอาศัยหรือยึดถือเอาความนึกคิดเป็นบรรทัดฐาน และอาจจะมีแตกต่างกันออกไปตามแต่สมมติเรียกในกลุ่มคนแต่ละกลุ่ม ส่วนปรมาตถสังัจจะ หรือเรียกอีกอย่างว่าปรมาตถธรรมนั้น เป็นความจริงขั้นสูง, เป็นความจริงที่ทรงไว้เพียงแต่กิริยาเท่านั้น ไม่มีบุคคล ตัวตน คน สัตว์ หรือรูปพรรณสัณฐานใด ๆ เป็นที่กำหนด ชั่วอาศัยเหตุปัจจัยเกิดแล้วดับลง โดยลำพังไม่สามารถเกิดได้

ไม่มีใครสร้างขึ้น หรือเกิดขึ้นเพราะการคลบบรรดาของใคร ไม่มีความเป็นคน ตัวตน เรา เขา^๑

สรุปได้ว่า พุทธปรัชญาพูดถึงคนตามที่เป็นอยู่จริงในแง่ของปรมาตม์ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นขั้นตอนสมมติสังขจะว่า มันถูกสมมติให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ขึ้นมาอย่างไร แล้ววางเป็นหลักจริยธรรมว่า ไม่ควรติดอยู่กับฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ไม่ว่าจะ เป็นฝ่ายเอกนิยม ทวินิยม หรือพหุนิยม เพราะความเข้าไปยึดติดในความเห็น (ทิฏฐิ) ใดความเห็นหนึ่งก็ตาม ย่อมทำให้เกิดการเห็นผิดต่อ ๆ กันไป และทำให้มีการถกเถียงทะเลาะกันโดยไม่มีที่สิ้นสุด นอกจากนี้แล้ว ยังเป็นการยึดถือเอาเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือมองเอาแต่ด้านใดด้านหนึ่ง แล้วยึดเอาแต่เพียงส่วนเดียวหรือด้านเดียว ซึ่งเป็นเรื่องที่ไม่ถูกต้อง

ค. ปัญหาทางอภิปรัชญาเกี่ยวกับคนในพุทธปรัชญา

ในพุทธปรัชญา ได้แสดงปัญหาพยากรณ์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. เอกังสพยากรณ์ ปัญหาที่พึงตอบได้อย่างเดียวหรือแง่เดียว
๒. วิภังชพยากรณ์ ปัญหาที่พึงตอบโดยการแยกตอบ
๓. ฐิติปุจฉาพยากรณ์ ปัญหาที่ต้องย้อนถามก่อนแล้วจึงตอบ
๔. รูปนียพยากรณ์ ปัญหาที่ควรงดตอบ คือไม่แก้ หรือแก้โดยวิธีหนึ่ง^๒

ปัญหาที่ว่า คนคืออะไรนั้น จัดเข้าเป็นปัญหาพยากรณ์ข้อที่ ๔ คือรูปนียพยากรณ์ ปัญหาประเภทนี้มีชื่อเรียกในพุทธปรัชญาว่า อวยายกตปัญหา คือปัญหาที่ไม่ควรตอบ เพราะถึงตอบก็ไม่อาจตอบให้กระจ่างได้ และความรู้ที่ได้จากคำตอบนี้ ชวนให้เกิดการถกเถียงโต้แย้งอย่างไม่มีที่สิ้นสุด นอกจากนี้แล้ว พุทธปรัชญาถือว่า ความรู้เช่นนี้เมื่อรู้แล้ว มีค่าเพียงเพื่อสนองความอยากรู้เท่านั้น มิได้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือกำจัดทุกข์ในชีวิตได้อย่างแท้จริง ในจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พระพุทธเจ้าทรงอุบายบุคคลที่ต้องการคำตอบท่านองนั้นว่า เหมือนกับคนที่ถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษร้ายแรง มีอาการสาหัสปางตาย

๑ มิลินทปัญหา ฉบับพิศดาร, ฉบับของกรมศิลปากร, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (พระนคร: โรงพิมพ์ศิลปปาบรรณาคาร, ๒๕๑๖) หน้า ๗๓

๒ อัง. จตุกก. ๒๑/๔๒/๕๔

๓ ม.ม. ๑๓/๑๕๒/๑๓๗

อวยายกตปัญหา คือปัญหาที่ไม่ทรงพยากรณ์ มี ๑๐ ปัญหา คือ (๑) โลกเที่ยง (๒) โลกไม่เที่ยง (๓) โลกมีที่สิ้นสุด (๔) โลกไม่มีที่สิ้นสุด (๕) ชีวะก็อย่าง สรีระก็อย่าง (๖) สัตว์หลังจากตายไปแล้วมีอยู่ (๗) สัตว์หลังจากตายไปแล้วไม่มีอยู่ (๘) สัตว์หลังจากตายไปแล้วทั้งมีและไม่มี (๙) สัตว์หลังจากตายไปแล้วจะว่ามีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่ ปัญหาที่ทรงพยากรณ์คือปัญหาที่เกี่ยวกับอริยสังข ๔ ข้อสังเกตุ ปัญหาบางปัญหาถึงจะตอบอย่างไรก็ไม่อาจกระจ่างชัดได้ ประเด็นของปัญหา บางที่ไม่ใช่มองผู้ตอบแต่อย่างใด อย่างคนโบราณเชื่อว่าโลกแบน ไม่เชื่อว่าโลกกลม ถึงจะมีใครบอกในตอนนั้นว่าโลกกลม ก็คงไม่มีใครเชื่อ... ดังนั้น การตอบปัญหาบางปัญหาที่ต้องรอเวลาของการพัฒนาการทางปัญญาของผู้ฟังด้วย มิฉะนั้นแล้ว ถึงตอบไปก็ไร้ประโยชน์ และอาจจะเกิดโทษเพราะการตอบปัญหานั้นนั้นได้อีกด้วย

๔ เรื่องเดียวกัน ๑๕๐/๑๓๔-๑๓๕

แทนที่จะเร่งให้คนพาดนไปหาหมอเพื่อเยียวยายาอย่างรีบด่วน กลับไปสนใจ เพื่อที่จะรู้ให้ได้ว่า ใครเป็น คนยิง คนยิงชื่ออะไร อ้วนหรือผอม ยิงมาจากทางทิศอะไร ศันศรทำด้วยไม้อะไร... เป็นต้น เป็นการ เสียเวลา ทำให้ต้องตายไปเสียก่อน

ถึงอย่างไรก็ตาม แม้พุทธปรัชญาจะไม่พูดถึงปัญหาเช่นนี้ไว้อย่างตรง แต่ก็ยังมีบางแห่งหรือบางสูตร อาจนำมาพิจารณาตามแนวปัญหาทางอภิปรัชญาได้ คือคำสอนประเภทพระอภิธรรม ในพระสูตรก็มีคำสอน ประเภทนี้เช่นเดียวกัน และเรียกคำสอนแบบเดียวกันนี้ว่า เวทลล เวทลลเป็นคำสอนที่จะเอียด เข้าใจยาก ต้องอาศัยปัญญาชั้นสูง จึงจะเข้าใจได้ หัวข้อธรรมประเภทอภิธรรมจัดเป็นคำสอนแบบเวทลล คำสอนในพุทธปรัชญานั้น แบ่งตามลักษณะคำสอนได้ ๔ ลักษณะหรือ ๔ วิธี ซึ่งมีชื่อเรียกในพุทธปรัชญาว่า นวังกัลลศาสตร์^๑ เวทลลเป็นลักษณะคำสอนวิธีหนึ่งใน ๔ วิธี และเป็นคำสอนที่พอจะนำมาเปรียบเทียบ กับอภิปรัชญาได้ เพราะเป็นการพูดถึงเบื้องต้นหรือความจริงขั้นสุดท้ายของสิ่งทั้งหลาย

ถ้าจะถามว่า พุทธปรัชญาตามแนวเวทลลนั้น จัดเข้าในกลุ่มอภิปรัชญากลุ่มไหนใน ๓ กลุ่ม ตามที่กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น คือกลุ่มเอกนิยม กลุ่มทวินิยม หรือกลุ่มพหุนิยม ถ้าดูจากหลักคำสอนของ พุทธปรัชญาแล้ว อาจกล่าวได้ว่า พุทธปรัชญาไม่ติดอยู่ในตรรกณะของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง เพราะพุทธปรัชญา ไม่ติดอยู่ในความเห็น (ทิฎฐิ) ว่าเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นปัญหาว่า จิต (ชีวะ) กับกาย (สรีระ) เป็นอัน เดียวกันหรือต่างกัน คำตอบก็คือว่า ถ้าประพจน์ปฏิบัติให้ถึงที่สุดแล้ว ก็ไม่ควรพูดว่า เป็นอันเดียวกัน หรือแยกออกจากกัน^๒ หรือปัญหาว่าตายแล้ววิญญาณไปไหน วิญญาณสูญหรือเกิดอีก พุทธปรัชญาจะไม่ ตอบตามแง่ใดแง่หนึ่ง แต่จะตอบตามเหตุปัจจัย คือถ้าเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดมีก็จะเกิด ถ้าเหตุปัจจัยที่ทำให้ เกิดต่อไปไม่มี ก็จะไม่เกิด การเกิดหรือการไม่เกิดอีกต่อไปนั้น ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่เป็นตัวกำหนด อนึ่ง แม้พุทธปรัชญาไม่จัด เข้าในกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งก็ตาม แต่ถ้าต้องการอธิบายแล้ว ก็อธิบายเป็นเอกนิยม คือ เป็นหนึ่งก็ได้ เป็นทวินิยมคือเป็นสองก็ได้ หรือเป็นพหุนิยมคือเป็นมากกว่าสองก็ได้ แต่มีข้อแม้ว่า ต้อง อธิบายให้ถูกต้องตามแก่นั้น ๆ ก็จะอธิบายให้น้อยก็ได้ ให้มากก็ได้ ขึ้นอยู่กับจุดหมายที่จะอธิบายในลักษณะ

๑ วิ. มหา. ๑/๗/๑๔
นวังกัลลศาสตร์ คือคำสอนของพระพุทธเจ้ามี ๔ วิธี คือ (๑) สุตตะ คำสอนที่แสดงเป็นเรื่อง ๆ หรือสูตรต่าง ๆ เช่นปรินิพพานสูตร เป็นต้น (๒) เคยยะ คำสอนที่เป็นจุดนิยบทประเภทความเรียง บ้าง ร้อยกรองบ้างปนกัน (๓) เวยยาकरणะ คือคำสอนที่เป็นจุดนิยบทล้วน (๔) คาถา คือคำสอน ที่มีระเบียบแห่งคำที่เป็นร้อยกรองล้วน (๕) อุทาน คำสอนที่ทรงพบเหตุการณ์เฉพาะหน้าแล้วทรง เปลี่ยนคำอุทานออกมาเป็นคำสอน (๖) อิติวุตตกะ คำสอนที่ตรัสอุเทศก่อนแล้วทรงแสดงนิเทศและ ทรงแสดงคำนิคม (คำสรุป) ภายหลัง (๗) ชาตกะ คำสอนที่ทรงยกชาตกอันเป็นบุรพจรรยา หรือบุรพ- จริตขึ้นมาแสดง (๘) อัพภูตธรรม คำสอนที่ประกอบด้วยอัศจรรย์ธรรม คือข้อที่น่าอัศจรรย์ และ (๙) เวทลล คำสอนที่จะเอียดเป็นแบบนามธรรมล้วน

๒ ที. ส. ๔/๒๕๕/๒๓๐

โทษหรืออย่างไร ดังต่อไปนี้

๑. คนในความหมายที่เป็นเอกนิยมตามทรรศนะพุทธปรัชญา

ในความหมายตามแง่ที่เป็นเอกนิยม คนก็คือธรรม พุทธปรัชญาถือว่า คนเป็นเพียงความเกิดขึ้นของกระบวนการแห่งธรรมล้วน ๆ เป็นความสืบทอดแห่งสังขารธรรมล้วน ๆ กระบวนการแห่งธรรมนี้เกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ตราบใดที่ยังมีเหตุปัจจัย ตราบนั้นกระบวนการแห่งธรรมหรือกระบวนการแห่งชีวิตคนก็ดำเนินต่อไป เหตุปัจจัยสิ้นลงเมื่อใด กระบวนการแห่งชีวิตคนก็ดับลงเมื่อนั้น ดังนั้นคนหรือชีวิตคนจะเกิดขึ้นหรือดำเนินไปอย่างไร ขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยซึ่งเป็นกระบวนการแห่งธรรมเป็นตัวกำหนด^๑ เหตุปัจจัยที่เป็นตัวกำหนดตามทรรศนะพุทธปรัชญานั้น ไม่ตรงกับเหตุปัจจัยที่กล่าวไว้ในปรัชญาอื่น ๆ เช่นทฤษฎีแบบของเพลอาโต ซึ่งถือว่า "ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในโลกแห่งวัตถุนั้น เป็นไปตามแบบแผนอันตายตัวที่มีอยู่ในโลกแห่งแบบ แบบจึงเป็นหลักหรือเหตุปัจจัยที่สำคัญอันเป็นที่มาของกระบวนการชีวิต คน และสิ่งทั้งหลาย"^๒ หรือแนวคิดของเฮเกิลที่ถือว่า "เนื้อแท้ของโลกคือสิ่งที่มีลักษณะเป็นจิต วัตถุหรือสสาร เป็นเพียงการแสดงตัวออกของจิตเท่านั้น"^๓ สำหรับอริสโตเติลถือว่า "ทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาลมีอยู่โดยมีจุดมุ่งหมาย จุดมุ่งหมายเป็นแนวโน้มน้อมอยู่ประจำในแต่ละสิ่งเป็นตัวกำหนด และเป็นเหตุปัจจัยที่จุดประกายให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสิ่งต่าง ๆ"^๔ นอกจากนี้แล้ว เหตุปัจจัยตามทรรศนะพุทธปรัชญาไม่ใช่เป็นแบบการสร้างหรือบรรดาจากคนใดหรือสิ่งใด เช่นแนวปรัชญาเทวนิยมที่ถือว่า - พระเจ้าเป็นเหตุปัจจัยของสรรพสิ่ง

พุทธปรัชญาแสดงทรรศนะเกี่ยวกับคนว่า "คนหรือตัวตนแท้ ๆ ไม่มี"^๕ แต่มองคนในฐานะที่เป็นเพียงการประชุมของเหตุปัจจัย หรือส่วนประกอบต่าง ๆ การเกิดขึ้นของภาวะที่เรียกว่าคนนั้น เกิดจากการรวมกันเข้าของส่วนประกอบเหล่านั้น เมื่อส่วนประกอบเหล่านั้นถูกแยกออกไป ความเป็นคนก็จะไม่มี นอกจากนี้แล้วพุทธปรัชญายังมองกว้างออกไปถึงโลกที่มีอยู่ภายนอกตัวคนคือสิ่งทั้งหลายว่า มันดำรงอยู่ในรูปของส่วนประกอบที่มาประชุมกันเข้าเช่นเดียวกับคน ตัวอย่างที่ยกมาอุปมาเสมอ ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ในพุทธปรัชญาคือ "รถ" "เรือน" "กำปั้น" "พิณ" "กองทัพ" "เมือง" และ "คนขายเนื้อ" เป็นต้น

๑ ขุ. มหา. ๒๔/๘๖๕/๔๘๑-๒ สัง. ส. ๑๔/๕๕๑-๔/๑๘๔-๘๐ และดู วิสุทธิธรรมคถา, ฉบับของมหาหมานุกรราชวิทยาลัย, ๓ ภาค ๖ ตอน, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (พระนครฯ; โรงพิมพ์มหาหมานุกรราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๖

* ธรรมที่แสดงถึงเหตุปัจจัย เช่นหลักปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ ๔ และขันธ ๕ เป็นต้น ซึ่งมีกล่าวถึงอยู่ทั่วไปในพุทธปรัชญา

๒ วิทย์ วิศทเวทย์, ปรัชญาทั่วไป, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ; โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๓) หน้า ๑๘

๓ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๘

๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘

๕ ขุ. มหา. ๒๔/๘๖๕/๔๘๓. มิลินทปัญหาคถา, ฉบับกรมศิลปากร, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๗๓

ข้ออุปมาดังกล่าวนี้ มีคำอธิบายดังนี้ ... ข้ออุปมาด้วยรถ เมื่อองค์สัมภาระต่าง ๆ มีเพลาล้อ กง และงอนเป็นต้น ถูกนำมาประกอบกันเข้าตามแบบที่กำหนด ก็บัญญัติเรียกกันว่ารถชนิดต่าง ๆ^๑ มีชื่อต่าง ๆ ถ้าแยกส่วนประกอบต่าง ๆ ออกจากกันแล้ว ก็ไม่อาจหาตัวตนที่แท้จริงของรถได้ มีแต่ส่วนประกอบต่าง ๆ และส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านั้น ต่างก็มีชื่อเรียกจำเพาะแต่ละอย่างอยู่แล้ว ตัวตนของสิ่งที่เรียกว่ารถจะมีไม่ได้ ถ้าไม่มีส่วนประกอบเหล่านั้น ดังนั้น จึงเห็นว่า ตัวตนของรถมีได้มีอยู่อย่างต่างหากจากส่วนประกอบเหล่านั้น รถเป็นสิ่งที่อยู่ในฐานะเพียงเป็นผลที่สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยคือการรวมตัวกันเข้าด้วยกันของส่วนประกอบเหล่านั้น อนึ่ง ส่วนประกอบเหล่านั้น ต่างก็เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากเหตุปัจจัยคือส่วนประกอบย่อยอื่น ๆ ของมันอีกต่อไป จึงเห็นว่า คำว่า "รถ" หรือ "ตัวตน" ของรถจึงมีอยู่เพียงแค่นั้นในแง่สมมติบัญญัติเท่านั้น แต่ในแง่ของปรมาตถามีอยู่จริงไม่ ... ข้ออุปมาด้วยเรือน เมื่อเครื่องเรือนมีไม้เป็นต้นล้อมอากาศตั้งอยู่โดยอาการหนึ่งแล้ว โวหารว่า เรือนจึงมีขึ้น^๒ ... ข้ออุปมาด้วยกำปั่น เมื่อน้ำทั้งหลายมีน้ำหัวแม่มือเป็นต้น ตั้งอยู่โดยอาการหนึ่งแล้ว โวหารว่ากำปั่นจึงมีขึ้น^๓ ... ข้ออุปมาด้วยพิณ เมื่อชิ้นส่วนของพิณมีวางเป็นต้นตั้งอยู่โดยอาการหนึ่งแล้ว โวหารว่าพิณย่อมมีขึ้น^๔ ... และข้ออุปมาด้วยคนขายเนื้อ คือคนขายเนื้อย่อมมีความรู้สึกว่าเป็นโคในขณะที่ปรนเปรอโค ขณะที่ชักจูงโคไปฆ่า ขณะที่ผูกมันไว้กับหลักฆ่า ขณะที่กำลังฆ่า และขณะที่มันตายแล้ว แต่เมื่อเขาฆ่าแหละมันแบ่งออกเป็นส่วน ๆ แล้วนำไปมังขายที่ตลาด เขาก็มีความรู้สึกว่าเขาฆ่าคนขายเนื้อ เขาไม่ได้คิดว่าเขาขายโค คนเหล่านี้เอาโคไปเป็นต้น^๕ ตัวอย่างดังกล่าวนี้ แสดงถึงทรรคนะพุทธปรัชญาว่า ความจริงหรือความมีอยู่ของคนและสิ่งทั้งหลายนั้น มีอยู่ก็ต่อเมื่อส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมเข้าด้วยกันเท่านั้น จะเป็นคน รถ เรือน กำปั่น หรือโคเป็นต้นล้วนตั้งอยู่ในฐานะเป็นความจริงที่สมมติขึ้นเรียกตามช่วงหรือขั้นตอนการรวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบทั้งหลาย ซึ่งมีขั้นตอนต่าง ๆ กัน แต่ตามความจริงขั้นสุดท้ายคือความจริงในขั้นปรมาตถ์ หามีคนและรถเป็นต้นไม่ แม้ส่วนประกอบย่อยชั้นต่าง ๆ ของคนและรถเป็นต้น แต่ละอย่างมีขึ้นได้ก็โดยการรวมกันเข้าของส่วนประกอบย่อย ๆ อื่น ๆ ต่อไปอีก แล้วสมมติเรียกชื่อนั้นชื่อนี้เป็นนั่น เป็นนี่ หาตัวตนที่แท้ของมันไม่พบ เช่นเดียวกันกับส่วนประกอบใหญ่ที่แรกของมัน

๒. คนในความหมายที่เป็นทวินิยมตามทรรคนะพุทธปรัชญา

การวิเคราะห์ส่วนประกอบของคนตามที่แสดงไว้ในพุทธปรัชญานั้น ไม่ใช่แสดงไว้เป็นแนวเดียวกันหรือแบบเดียวกันหมด แต่กล่าวไว้หลายแบบ ซึ่งขึ้นอยู่กับความเหมาะสมกับบุคคลแต่ละคนที่ฟังคำสอน หรือตามความเหมาะสมกับเหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์ ทั้งนี้เพราะพุทธปรัชญาถือว่า ความสามารถในการเข้าใจคำสอนของแต่ละคนนั้นต่างกัน บางคนเข้าใจได้เร็ว เพียงแต่ยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดงอรรถะก็เข้าใจได้ตลอดทันที บางคนเข้าใจได้ช้า เพียงแต่ยกหัวข้อธรรมขึ้นโดยอรรถะนั้นไม่เพียงพอ ต้องทำพยัญชนะคืออธิบายรายละเอียดโดยพิศดารจึงจะเข้าใจ และบางคนไม่ว่าจะแสดง

๑ ส. ส. ๑๔/๔๔๔/๑๕๐ และดู มิลินทปัญหา ฉบับพิศดาร, พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๘๓-๘๖

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๑๖

๓-๔ เรื่องเดียวกัน หน้า ๑๖

๕ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย, (พระนครฯ: โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒) ภาค ๒ ตอน ๒, หน้า ๑๘

โดยอรรถหรือโดยพยัญชนะก็ไม่สามารถเข้าใจได้^๑ นอกจากนี้แล้ว พุทธปรัชญาถือว่า คนแต่ละคนมี
อุปนิสัยและความถนัดต่างกัน หรือที่เรียกกันในภาษาทางธรรมว่า มีอินทรีย์ไม่เสมอกัน เหตุนี้พุทธปรัชญา
จึงมีคำสอนเป็นแนวต่าง ๆ กันตามความเหมาะสมกับสติปัญญาของแต่ละคน ตลอดจนถึงตามความเหมาะ
สมกับอุปนิสัยหรือคอกกับจริตอัธยาศัยของคนนั้น^๒

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์ส่วนประกอบที่สำคัญของคนออกเป็น ๒ ส่วน คือรูปกับนาม หรือรูปธรรม
กับนามธรรม^๓ คำว่ารูปกับนามนี้มักถูกนำมาใช้เรียกในคำสามัญที่ใช้พูดกันโดยทั่วไปคือ กายและจิต คือ
ส่วนประกอบที่เป็นรูปเรียกว่ากาย ส่วนประกอบที่เป็นนามเรียกว่าจิต^๔ (ดังนั้น ต่อไปนี้ ถ้าพูดถึงกายก็
มีความหมายถึงรูป และถ้าพูดถึงจิตก็มีความหมายถึงส่วนที่เป็นนาม)

คนตามทรรศนะพุทธปรัชญาในแง่ของทวินิยมนี้ จึงหมายถึงการรวมกันเข้าด้วยกันของส่วน
๒ ส่วน คือกายกับจิต ไม่ใช่เป็นเพียงแต่กายอันเป็นส่วนของสสารอย่างเดียว และไม่ใช่เป็นจิตอย่าง
เดียว เรื่องนี้อาจเข้าใจได้ชัดเจนขึ้นด้วยการอุปมาคนกับท่อนไม้ คนกับท่อนไม้อาจจะเหมือนกันในแง่ของ
กายภาพ คือทั้งส่วนที่เป็นกายของคนและทั้งท่อนไม้ต่างก็เป็นสสาร ถ้าเรานำเอาร่างกายของคนกับท่อน
ไม้ไปแยกส่วนประกอบของมันออกไปเรื่อย ๆ ในที่สุดเราจะพบว่า ทั้งร่างกายของคนและท่อนไม้ประ
กอบขึ้นด้วยธาตุต่าง ๆ หลายชนิด ธาตุต่าง ๆ เหล่านี้ถ้าแยกย่อยต่อไปอีก ในที่สุดก็จะเป็นอนุภาค
เล็ก ๆ เรียกว่าปรมาณู แต่ละปรมาณูแยกออกได้เป็นพลังงาน อนุภาคของพลังงานแต่ละอนุภาคจะ
แบ่งต่อไปอีกไม่ได้ เรียกว่า ควันตัม (Quantum) ควันตัมเป็นหน่วยย่อยที่สุดของพลังงาน พลังงาน
ไม่คงตัวอยู่อย่างเดิม แต่เปลี่ยนคุณภาพอยู่เสมอ จึงเป็นว่ามวลสารทั้งหลายประกอบขึ้นจากพลังงาน
ทั้งสิ้น เมื่อพลังงานรวมตัวในลักษณะต่าง ๆ ก็จะทำให้เกิดสิ่งทั้งหลายขึ้น^๕ พุทธปรัชญาถือว่าร่างกาย

๑ อัง. จตุก ๒๑/๑๓๓/๑๗๖

= บุคคล ๔ จำพวก คือ (๑) อุกคตัตถัญญ อาจจะมีธรรมพอยกหัวข้อธรรมขึ้นแสดง (๒) วิปัสสิตถัญญ
อาจารย์หัวข้อธรรมเมื่ออธิบายความหมายแห่งหัวข้อธรรมนั้น (๓) เนยยะ ผู้พอที่จะแนะนำได้คือ
พอที่จะฝึกสอนต่อไปได้อย่างคนธรรมดา (๔) ปทปรมะ คือผู้มีบทย่างยิ่ง เป็นบุคคลประเภทพึงสักว่า
พึง ไม่ยังประโยชน์ให้สำเร็จจากการพึง

๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ธรรมวิภาคปริเฉทที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒,
(กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๒) หน้า ๗๒

= จริต ๖ คือ (๑) ราคจริต มีราคะเป็นปกติ (๒) โทสจริต มีโทสะเป็นปกติ (๓) โมหจริต
มีโมหะเป็นปกติ (๔) วิตักกจริต มีวิตกเป็นปกติ (๕) สัทธาจริต มีศรัทธาเป็นปกติ (๖) พุทธิจริต
มีความรู้เป็นปกติ

* คำเรียกทั้ง ๒ ชุดนี้ คือรูป กับ นาม หรือรูปธรรม กับ นามธรรม ถูกนำมากล่าวถึงโดยทั่วไป
ในพุทธปรัชญา

** คำว่าจิต อาจจะไม่ตรงกับคำว่านามทีเดียว เพราะคำว่านามใช้ในความหมายที่กว้างกว่าจิต เช่น
ในชั้นขันธ์ ๕ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นนาม ในปรมัตถธรรม ๔ จิต เจตสิก และ
นิพพาน เป็นนาม

๓ กীরติ บุญเจือ, ปรัชญาสำหรับผู้เริ่มเรียน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๔๑

ของคนกับท่อนไม้เหมือนกันในแง่นี้ ทั้งยังถือว่าร่างกายของคนและท่อนไม้ ต่างก็ตกอยู่ภายใต้กฎธรรมดาเดียวกัน คือไม่ยั่งยืน แปรเปลี่ยนทำลาย และไร้แก่นสาร? ร่างกายของคนไม่ได้เป็นสิ่งพิเศษที่อยู่เหนือกฎธรรมดาไปได้แต่อย่างใด

แต่ถึงอย่างไรก็ตาม พุทธปรัชญาถือว่า คนต่างจากท่อนไม้ ท่อนไม้ไม่อาจเคลื่อนไหวออกจากป่ามาอยู่ที่โรงงานอุตสาหกรรมด้วยตนเองได้ แต่การเคลื่อนไหวทุกอย่างของมันเกิดจากแรงของสิ่งอื่นภายนอก มันตกอยู่ภายใต้กฎของสิ่งอื่น ส่วนคนไม่เป็นเช่นนั้น คนเคลื่อนไหวไปมาได้ มีความรู้สึก มีความคิด มีความต้องการอยากได้ และมีเหตุผลในการตัดสินใจ ดังนั้น คนต่างจากต้นไม้ เพราะคนมีจิต แต่ท่อนไม้ไม่มี จิตไม่เป็นสสาร จิตเป็นอสสาร ซึ่งเป็นความจริงอีกอย่างหนึ่งนอกเหนือไปจากสสารคือร่างกาย มันทำให้คนมีชีวิตแตกต่างจากท่อนไม้ เพราะคนประกอบด้วยส่วนประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือ กายเป็นส่วนที่เป็นสสาร และจิตส่วนที่เป็นอสสาร ส่วนท่อนไม้มีองค์ประกอบที่เป็นสสารอย่างเดียว

๓. คนในความหมายที่เป็นพหุนิยมตามทรรศนะพุทธปรัชญา

โดยทั่วไปแล้ว พุทธปรัชญาวิเคราะห์คนออกเป็นส่วนประกอบสำคัญ ๒ ส่วน คือ กายและจิต แต่ก็มีปรากฏในที่หลายแห่งที่พุทธปรัชญาวิเคราะห์คน เป็นองค์ประกอบหลายอย่าง ซึ่งเป็นการวิเคราะห์คนในแนวพหุนิยม ถึงอย่างไรก็ตาม แม้องค์ประกอบของคนจะวิเคราะห์ออกไปเป็นมากเท่าไรก็ตาม ก็สรุปลงได้เป็น ๒ ส่วน คือ กายและจิต หรือรูปและนาม

เพื่อเป็นแนวในทางการศึกษา จึงนำการวิเคราะห์คนแบบพหุนิยมบางแนวในพุทธปรัชญามาประกอบการพิจารณาดังนี้

ก) การวิเคราะห์คนแบบพหุนิยมตามแนวพระสูตร

๑) การวิเคราะห์คนตามนัยของหลัก เบญจขันธ์

พุทธปรัชญาได้วิเคราะห์คนออกเป็นส่วนประกอบย่อย ๕ ประการ ซึ่งเรียกชื่อตามภาษาทางธรรมว่า เบญจขันธ์^๑ คือ

๑. รูป (รูปขันธ์) ได้แก่สิ่งที่เป็นส่วนของรูปทั้งหมด เช่น ร่างกาย หรือสิ่งที่เป็นสสาร และพลังงาน พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมของมัน

๒. เวทนา (เวทนาขันธ์)^๒ ได้แก่ความรู้สึกทางอารมณ์ว่า เป็นสุข คือความสบายกาย

๑ พระอัมมปทัฏฐกถาแปล ภาค ๒, จิตตวรรควรรณา, พิมพ์ครั้งที่ ๗ (พระนคร: โรงพิมพ์มหาภูมิ-ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), หน้า ๒๒๔

๒ สัง. ส. ๑๗/๔๓/๔๘, ๔๕/๕๑, ๑๑๒/๖๓ อภี. วิ. ๓๕/๑/๑
เบญจขันธ์ หรือที่เรียกชื่อกันทั่วไปว่า ขันธ์ ๕ แปลว่า กอง ๕ กอง

๓ สัง. สห. ๑๘/๔๓๔/๒๘๘ แบ่งเวทนาเป็น ๕ อย่างคือ (๑) สุขเวทนา สุขกาย (๒) ทุกขเวทนา ทุกข์กาย (๓) โสมนัสเวทนา สุขใจ (๔) โทมนัสเวทนา ทุกข์ใจ (๕) อุเบกขาเวทนา เฉย ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์

สัง. นิ. ๑๖/๑๑/๓ แบ่งเวทนาเป็น ๖ อย่าง (ดูเพิ่มเติม เวทนา ๖ หน้า ๒๒๔)

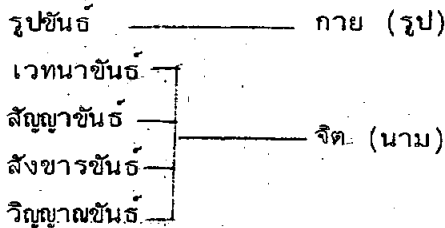
สบายใจ (สุขเวทนา) หรือเป็นทุกข์ คือความไม่สบายกายไม่สบายใจ (ทุกขเวทนา) หรือเฉย ๆ คือไม่สุขไม่ทุกข์ (อัพยาทเวทนา)

๓. สัญญา (สัญญาขันธ)^๑ ได้แก่ความจำได้หมายรู้ เป็นการกำหนดรู้เครื่องหมายหรือลักษณะ- การต่าง ๆ เช่น จำได้หมายรู้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ที่เกิดกับใจ

๔. สังขาร (สังขารขันธ) ได้แก่เจตสิกธรรมอันเป็นอารมณ์ที่เกิดกับจิต ซึ่งมีเจตนาเป็น ตัวนำ แต่งจิตให้ดีให้ชั่วหรือเป็นกลาง ๆ ถ้าแต่งจิตให้ดีเรียกว่ากุศลสังขาร ถ้าแต่งจิตให้ชั่ว เรียกว่า อกุศลสังขาร ถ้าเป็นกลาง ๆ ไม่ได้ไม่ชั่วเรียกว่าอัพยาทสังขาร

๕. วิญญาณ (วิญญาณขันธ)^๒ ได้แก่ความรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ เป็นความรู้ที่อาศัยอายตนะ ภายในกับอายตนะภายนอกมาประจวบกัน เข้าแล้วทำให้เกิดวิญญาณหรือความรู้ขึ้น

การวิเคราะห์คนเป็น ๕ ส่วนตามนัยแห่งเบญจขันธ์นี้ ในแต่ละส่วนยังมีการวิเคราะห์ออกเป็น ส่วนย่อยต่อไปอีกอย่างพิศดาร แต่ถึงอย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์ออกเป็น ๕ ส่วนตามนัยแห่งเบญจ- ขันธ์นี้ เมื่อย่อลงแล้ว ก็เป็น ๒ คือ กายกับจิต หรือรูปกับนาม^๓ โดยกำหนดดังนี้

๑ ที. มหา. ๑๐/๒๔๗/๒๔๕ : สัญญา มี ๖ คือ (๑) รูปสัญญา ความจำรูป (๒) สัททสัญญา ความ จำเสียง (๓) คันธสัญญา ความจำกลิ่น (๔) รสสัญญา ความจำรส (๕) โผฏฐัพพสัญญา ความ จำสิ่งที่มากระทบกาย และ(๖) อัมมสัญญา ความจำอารมณ์ที่เกิดทางใจ

๒ ที. มหา. ๑๐/๒๔๗/๒๔๔ : วิญญาณ คือความรู้อารมณ์ มี ๖ ประการ ตามอายตนะภายใน ๖ คือ

- ๑. จักขุวิญญาณ ความรู้อารมณ์คือเห็นรูป เกิดจากตากระทบรูป
- ๒. โสตวิญาณ ความรู้อารมณ์คือได้ยิน เกิดจากหูกระทบเสียง
- ๓. ชานวิญาณ ความรู้อารมณ์คือได้กลิ่น เกิดจากจมูกกระทบกลิ่น
- ๔. ชิวหาวิญาณ ความรู้อารมณ์คือรู้รส เกิดจากลิ้นกระทบรส
- ๕. กายวิญาณ ความรู้อารมณ์คือรู้สิ่งที่ถูกต้องกาย เกิดจากกายกระทบสิ่งที่ต้องกาย
- ๖. ฆโนวิญาณ ความรู้อารมณ์คือรู้เรื่องในใจ เกิดจากใจกระทบกับธรรมารมณ์หรือ เรื่องในใจ

* คำว่า อารมณ์ ในที่นี้หมายถึงอายตนะภายนอกทั้งหมด คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ และอารมณ์นี้ยังแบ่งออกอีกเป็น ๒ ประเภท คือ อัญญารมณ์ คืออารมณ์ที่ชอบ มีรูปที่ ชอบเป็นต้น และอนัญญารมณ์ คืออารมณ์ที่ไม่ชอบ มีรูปที่ไม่ชอบเป็นต้น

๓ วิสุทธิธรรมรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๔ และ ๑๔

๒) การวิเคราะห์คนตามนัยของอายตนะ

ในพระสูตร มีบางสูตรได้วิเคราะห์คนโดยถือเอาอายตนะ* เป็นหลัก คือมองคนในฐานะเป็นผลของการรวมหรือการประชุมกันเข้าของอายตนะ โดยเฉพาะแล้ว เป็นผลรวมของอายตนะภายใน อายตนะภายในนั้น มี ๖ ประการ คือ (๑) จักขุ ตา (๒) โสต หู (๓) ชาน จมูก (๔) ชิวหา ลิ้น (๕) กาย กาย (๖) มโน ใจ

ในพุทธปรินิพพานนั้น เมื่อพูดถึงอายตนะภายในแล้ว มักจะพูดถึงอายตนะภายนอกด้วย อายตนะภายนอก มี ๖ ประการตามทางอายตนะภายใน ๖ ดังนี้ (๑) รูปะรูป (๒) สัทตะ เสียง (๓) คันธะ กลิ่น (๔) รสชะ รส (๕) โภฏฐัพพะ สิ่งที่ต้องกาย (๖) ธรรมารมณฺ์ สิ่งที่อยู่ทางใจ

อายตนะภายใน ** และอายตนะภายนอก ๖ มักจะถูกนำมากล่าวคู่กันเสมอ ถ้านับอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ รวมกัน ก็จะได้เป็นอายตนะ ๑๒ และถ้าจับคู่กันก็จะเป็น ๖ คู่ดังนี้

- คู่ที่ ๑. ๑) จักขายตนะ อายตนะคือตา
 ๒) รูปายตนะ อายตนะคือรูป
- คู่ที่ ๒. ๓) โสตายตนะ อายตนะคือหู
 ๔) สัททายตนะ อายตนะคือเสียง
- คู่ที่ ๓. ๕) ชานายตนะ อายตนะคือจมูก
 ๖) คันธายตนะ อายตนะคือกลิ่น
- คู่ที่ ๔. ๗) ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น
 ๘) รสายตนะ อายตนะคือรส
- คู่ที่ ๕. ๙) กายายตนะ อายตนะคือกาย
 ๑๐) โภฏฐัพพายตนะ อายตนะคือสิ่งที่ต้องกาย
- คู่ที่ ๖. ๑๑) มนายตนะ อายตนะคือใจ
 ๑๒) ธรรมายตนะ อายตนะคือธรรมารมณฺ์ หรือสิ่งที่อยู่ทางใจ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค^๒ ท่านกล่าวว่า อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ดังกล่าวนี้อาจแบ่งย่อยได้อีก เช่น อายตนะภายใน คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ชานายตนะ ชิวหายตนะ และ

* คำว่า อายตนะ หมายถึงที่สืบต่อ แห่งจิต และเจตสิก คือจิตและเจตสิกทำหน้าที่สืบต่อไปตามหน้าที่ของตน ๆ โดยมีการเสวยอารมณ์เป็นต้นในทวารและอารมณ์นั้น ๆ อนึ่ง คำว่าอายตนะยังมีความหมายว่าแผ่หรือขยาย คือจิตและเจตสิก แผ่หรือขยายออกไปได้ก็โดยอายตนะนั่นเอง บางท่านให้ความหมายอายตนะว่า สิ่งที่เป็นที่สืบต่อระหว่างโลกภายนอกและโลกภายใน คือคนจะรู้โลกภายนอกได้ก็ต้องอาศัยอายตนะเหล่านี้

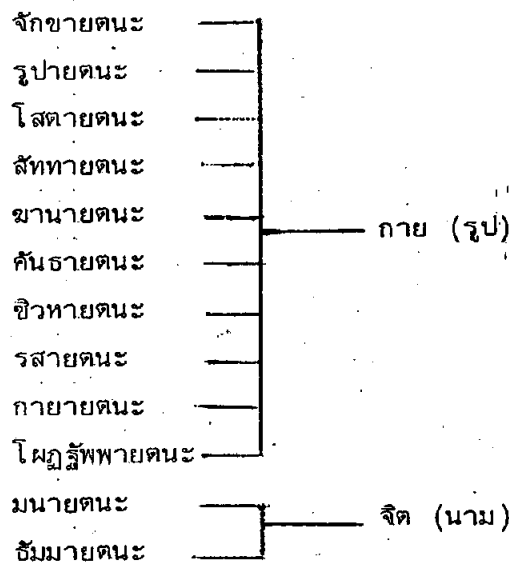
๑ ที. มหา. ๑๐/๒๔๒/๒๗๔

** อายตนะภายในมีชื่อเรียกอื่น ๆ ว่า ทวาร ๖ ก็มี อินทรีย์ ๖ ก็มี ส่วนอายตนะภายนอกมีชื่อเรียกอีกอย่างว่า อารมณฺ์ ๖

๒ วิสุทธิมรรคแปล, ฉบับของมหาหมากุฎราชวิทยาลัย (พระนคร. โรงพิมพ์มหาหมากุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๓๒

กายายตนะ อาจแบ่งออกไปตามปัจจัย คติ นิกาย และบุคคล ส่วนมนายตนะแบ่งออกเป็น ๘๘ ประเภท โดยแยกเป็นกุศลวิญญาน อกุศลวิญญาน และกิริยาวิญญาน แต่เมื่อแบ่งเป็นวัตถุและปฏิบัติทาก็มีประเภท เป็นอเนก ส่วนอายตนะภายนอก คือ รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ และรสายตนะ แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ โดยแบ่งเป็นสภาค วิสภาค และปัจจัย เป็นต้น โภฏฐัพพายตนะแบ่งเป็น ๓ ประเภทด้วยอำนาจแห่งปฐวีธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ถ้าแบ่งโดยถือความแตกต่างกันแห่งปัจจัยแล้วมีประเภท เป็นอนันต์ ส่วนธรรมายตนะมีประเภทเป็นอเนกโดยแบ่งตามความแตกต่างกันแห่งสภาวะและความแตกต่างแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ สุขุมรูป และนิพพาน

ถึงอย่างไรก็ตาม อายตนะ ๑๒ นี้ อาจย่อลงได้เป็น ๒ ส่วน^๑คือกายกับจิต โดยกำหนดดังนี้

๓) การวิเคราะห์คนตามนัยแห่งธาตุ

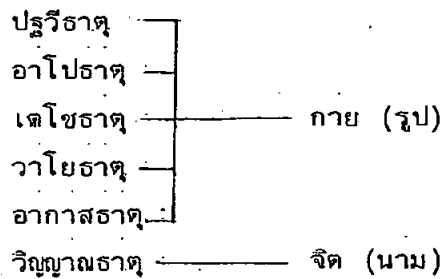
พุทธปรัชญานอกจากวิเคราะห์คนเป็นขันธ ๕ และอายตนะ ๖ แล้ว ยังได้วิเคราะห์คนเป็นธาตุ ๖ และธาตุ ๑๘ ตามนัยดังกล่าวนี้ คนก็คือสิ่งที่เกิดจากการรวมกันเข้าของธาตุ ๖ หรือธาตุ ๑๘ นั้นเอง ธาตุ ๖^๒ตามที่แสดงในพุทธปรัชญา คือ

๑. ปฐวีธาตุ ธาตุดิน
๒. อาโปธาตุ ธาตุน้ำ
๓. เตโชธาตุ ธาตุไฟ
๔. วาโยธาตุ ธาตุลม
๕. อากาศธาตุ ธาตุอากาศหรือช่องว่าง
๖. วิญญานธาตุ ธาตุวิญญาน หรือธาตุรู้

๑ วิสุทธิธรรมรคแปล, ฉบับของมหาหมกุฏราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๓๒ และภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๘, ๑๔

๒ ม. อุปรี. ๑๔/๖๘๒/๓๗๒ ที. ปฎี. ๑๑/๓๑๘/๒๕๑

ธาตุ ๖ นี้ อาศัยย่อให้เหลือเพียง ๒ ส่วน คือกายกับจิต โดยกำหนดดังนี้

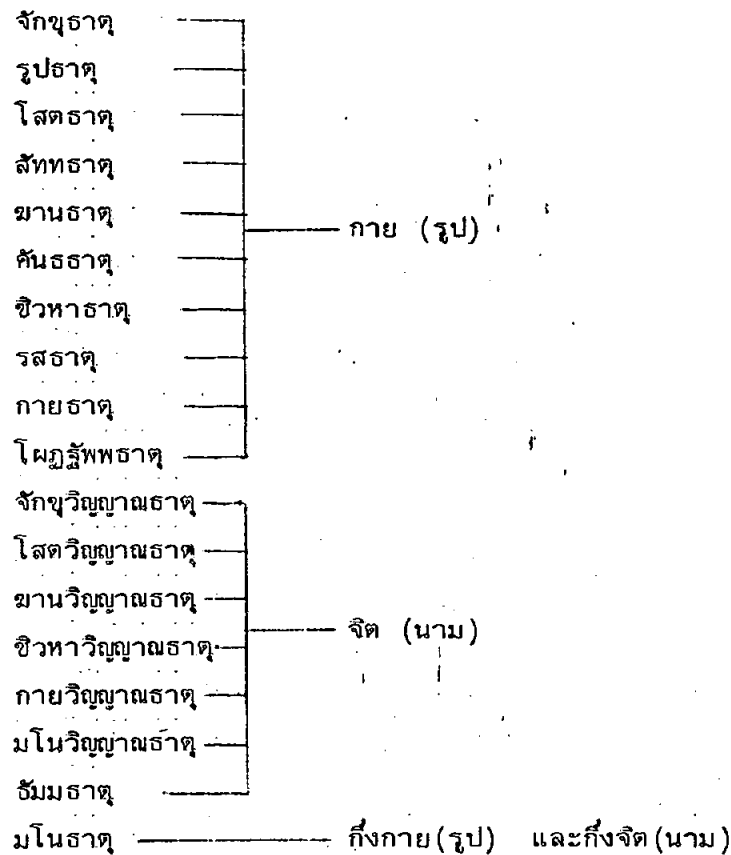
ส่วนการแสดงอีกนัยหนึ่ง คือการแสดงตามนัยของธาตุ ๑๘ แม้การแสดงตามนัยของธาตุ ๑๘ จะแตกต่างไปจากนัยของธาตุ ๖ บ้าง แต่ทั้งสองนัยนี้ ก็หาได้ต่างกันในเรื่องที่สำคัญไม่ ธาตุ ๑๘^๑ ตามที่แสดงไว้ในพุทธปรัชญานั้น มีดังนี้

๑. จักขุธาตุ ธาตุคือตา
๒. รูปธาตุ ธาตุคือรูป
๓. จักขุวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางตา
๔. โสตธาตุ ธาตุคือหู
๕. สัทธาตุ ธาตุคือเสียง
๖. โสตวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางหู
๗. ขานธาตุ ธาตุคือจมูก
๘. คันธธาตุ ธาตุคือกลิ่น
๙. ขานวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางจมูก
๑๐. ชิวหาธาตุ ธาตุคือลิ้น
๑๑. รสธาตุ ธาตุคือรส
๑๒. ชิวหาวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางลิ้น
๑๓. กายธาตุ ธาตุคือกาย
๑๔. โผฏฐัพพธาตุ ธาตุคือสิ่งที่ต้องกาย
๑๕. กายวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางกาย
๑๖. มโนธาตุ ธาตุคือใจ
๑๗. ัมมธาตุ ธาตุคือธรรมารมณ์
๑๘. มโนวิญญานธาตุ ธาตุคือความรู้ทางใจ

ธาตุทั้ง ๑๘ นี้ อาศัยย่อให้เหลือเพียง ๒ ส่วน^๒ คือกายกับจิต โดยกำหนดดังนี้

๑ อภี. ยมก. ๓๘/๗๕๔/๓๒๔ และดู วิสุทธิธรรมคัมภีร์, ฉบับของมหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอน ๑, หน้า ๑๓๔

๒ วิสุทธิธรรมคัมภีร์, ฉบับของมหาบัณฑิตราชวิทยาลัย, ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๗ และ ๑๔

๔) การวิเคราะห์คนตามนัยแห่งปัจจุสมุปบาท

ในพระสูตรนั้น นอกจากวิเคราะห์คนตามนัยดังกล่าวแล้ว ยังวิเคราะห์คนตามนัยแห่งปัจจุสมุปบาทอีกด้วย ปัจจุสมุปบาทเป็นหลักที่แสดงถึงกระบวนการเกิดของคนและสิ่งทั้งหลาย ปัจจุสมุปบาทนั้นมี ๑๒ ช่วงหรือ ๑๒ ข้อต่อ คือ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน
 เพราะวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีอายตนะ ๖
 เพราะอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ
 เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ
 เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจจึงเกิดขึ้น ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวง จึงเกิดขึ้นด้วยประการฉะนี้^๑

๑ สัง. นี. ๑๖/๒-๓/๑-๓

หลักปรัชญาสมุปาทนี้ พุทธปรัชญาถือว่า เป็นกฎธรรมชาติ หรือเป็นหลักความจริงของชีวิตคน กระบวนการชีวิตคนดำเนินไปตามหลักปรัชญาสมุปาทนี้ ปรัชญาสมุปาทสายสมุทยวารคือสายเกิด* แสดงถึงกระบวนการการเกิดขึ้นของคน ชีวิต และองค์ประกอบอื่น ๆ อันเป็นคุณสมบัติของคนหรือของชีวิต เช่น ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ เป็นต้น

พุทธปรัชญาถือว่า หลักปรัชญาสมุปาทนี้มีอยู่ตามธรรมดา ตั้งอยู่เป็นธรรมเนียมหรือธรรมปฏิบัติ ไม่มีใครค้นพบหรือนำมาเปิดเผย มันก็มีอยู่อย่างนั้น เป็นอยู่อย่างนั้น ไม่เป็นโดยประการอื่น^๑ เป็นกฎธรรมดาที่ครอบงำอยู่เหนือคนหรือชีวิตทั้งหลายอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น ไม่ว่าจะรู้หรือไม่รู้จักก็ตาม

ปรัชญาสมุปาทนี้ ตั้งอยู่โดยความเป็นเหตุและผลของกันและกัน หรือเป็นที่อาศัยกันและกัน เกิดขึ้น^๒ เมื่อเกิดอย่างหนึ่งขึ้น ส่วนที่เหลือก็เกิดตามด้วย เมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งดับลง ส่วนที่เหลือก็ดับตามไปด้วย ทุก ๆ ส่วนต่างดำเนินไปในรูปของกระแสหรือกระบวนการ คือไม่อาจแยกออกจากกันได้ แต่เป็นไปพร้อม ๆ กัน แต่ละอย่างต่างก็เป็นปัจจัยต่อเนื่องกันในรูปของวงจรหรือวงกลม อันแสดงถึงไม่มีตัวต้นกำเนิดหรือตัวมูลการณืเต็มสุด อวิชชาแม้จะกล่าวไว้เป็นอันดับแรก แต่อวิชชาที่หาใช่เป็นตัวมูลการณืเต็มสุดไม่ เพราะอวิชชาเองก็ยังมีเหตุปัจจัยให้เกิดเหมือนกัน กล่าวคือ อาสวะเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา^๓

อนึ่ง เรามักจะเรียกปรัชญาสมุปาทในภาษาธรรมดากว่า วงจรของชีวิต หรือสายโซ่แห่งชีวิต โดยหมายถึงว่า กระบวนการชีวิตคนถูกสายโซ่หรือกฎแห่งปรัชญาสมุปาทนี้ผูกมัดรัดรั้งให้คนอยู่ในกระบวนการหรือกระแสของการเกิดและการตายนานต่อไปตราบเท่าที่สายโซ่นั้นยังไม่ถูกตัดขาดลง กระแสของการเกิดของชีวิตนั้น อาจจะมีมองในช่วงยาวแบบข้ามภพข้ามชาติก็ได้ หรืออาจจะมองในช่วงสั้น ๆ อันเป็นการเคลื่อนไหวหมุนเวียนในทุกขณะของการดำรงชีวิตก็ได้

* ปรัชญาสมุปาทนั้น แสดงไว้เป็น ๒ สาย คือสายเกิด เรียกว่า สมุทยวาร สายดับ เรียกว่า นิโรธวาร

๑ สง. นี. ๑๖/๖๑/๒๔

๒ สง. นี. ๑๖/๖๔/๒๗, ๑๔๔/๗๐

การแสดงปรัชญาสมุปาทในพุทธปรัชญา มีกล่าวไว้เป็น ๒ แบบ คือ

(๑) แบบแสดงไว้เป็นกลาง ๆ คือไม่ระบุชื่อว่าจะอะไรเป็นปัจจัยของอะไร หรืออะไรอาศัยอะไรเกิดขึ้น เช่น "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี..."

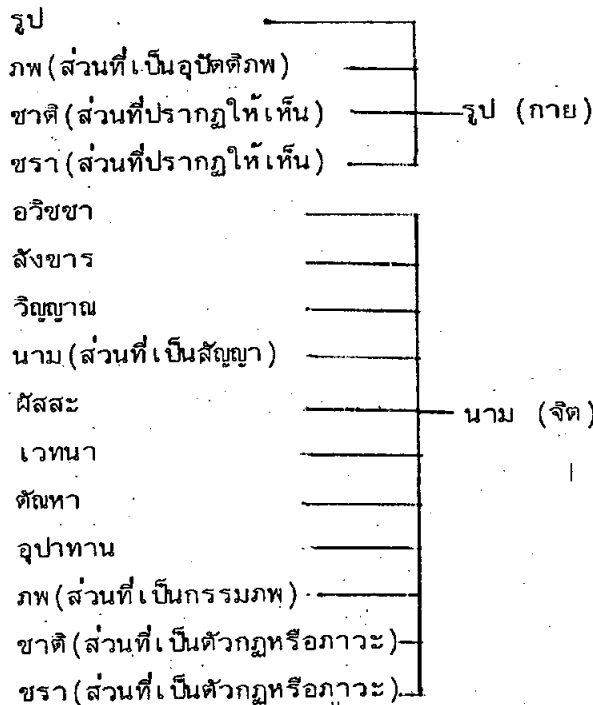
(บาลี : อิมสมิ สติ อิทํ โหติ อิมสสุปาทา อิทํ อุพฺพชติ อิมสมิ อสตี อิทํ นโหติ อิมสฺส นีโรธา อิทํ นิรุชฺชติ สง. นี. ๑๖/๖๔/๒๗ ฯลฯ พุ.ม.หา. ๒๔/๘๖๔/๔๘๐)

(๒) แบบแสดงไว้โดยระบุชื่อปัจจัยต่าง ๆ สืบทอดต่อกันไปโดยลำดับ ตัวอย่างเช่น เพราะกิเลสเป็นปัจจัย กรรมจึงมี เพราะกรรมเป็นปัจจัย วิบากจึงมี เพราะวิบากเป็นปัจจัย กิเลสจึงมี หรือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ

๓ ม. มุ. ๑๒/๑๒๘/๘๒ (บาลี : อาสวสมุทยยา อวิชชาสมุทยโย อาสวนีโรธา อวิชชา นีโรธา : อวิชชา เกิด เพราะอาสวะเกิด อวิชชาดับ เพราะอาสวะดับ)

ดังนั้น ตามหลักปรัชญาสมุปาทน์ จะเห็นว่ากระบวนการชีวิตคนก็ดี ความสุขความทุกข์อันเป็นส่วนปรุงแต่งชีวิตของคนก็ดี เมื่อเกิดขึ้น ก็เกิดขึ้นอยู่ภายใต้กระบวนการของปรัชญาสมุปาทน์ และเมื่อจะดับก็ดับอยู่ภายใต้กระบวนการนี้ ไม่อาจอยู่นอกเหนือกระบวนการนี้ไปได้ หลักปรัชญาสมุปาทน์นอกจากจะเป็นกฎของชีวิตแล้ว ยังเป็นกฎของโลกด้วย คือความเกิดขึ้นของโลกและความดับของโลกล้วนอยู่ภายใต้กฎแห่งปรัชญาสมุปาทน์

หลักปรัชญาสมุปาทน์ แม้มี่ถึง ๑๒ ช่วงหรือ ๑๒ ข้อต่อ แต่อาจย่อลงได้เป็น ๒ ส่วน คือ กายกับจิต โดยกำหนดดังนี้

ข) การวิเคราะห์คนแบบพหุนิยมตามแนวพระอภิธรรม

การวิเคราะห์อีกแนวหนึ่งในพุทธปรัชญาคือการวิเคราะห์คนตามแนวพระอภิธรรม ในพระอภิธรรมได้แสดงส่วนประกอบของคนไว้อย่างละเอียดและเป็นระบบ ทั้งนี้ก็เพื่อให้เข้าใจคนหรือกระบวนการชีวิตของคนอย่างถูกต้องตามความเป็นจริง พุทธปรัชญาถือว่า การปฏิบัติจะถูกต้องหรือไม่ขึ้นอยู่กับความรู้ ปัญญา หรือวิชา ความรู้ที่ผิดทำให้เกิดความเห็นผิด และนำไปสู่การปฏิบัติผิด โดยนัยที่ตรงกัน ความรู้ถูก ทำให้เกิดความเข้าใจถูกและการปฏิบัติที่ถูกต้อง การปฏิบัติถูกย่อมนำไปสู่จุดหมายปลายทางคือวิมุตติ วิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งมวล วิมุตติจึงเป็นจุดหมายปลายทางสูงสุดตามทรรศนะพุทธปรัชญา คำสอนในพุทธปรัชญาแม้จะสอนไว้มากและสอนไว้เป็นอเนกนัย แต่ทั้งหมดเพื่อจุดหมายอย่างเดียวกันคือวิมุตติหรือความหลุดพ้น

ตามนัยของพระอภิธรรมนั้น ถือว่า คนเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งประกอบขึ้นด้วยเหตุปัจจัยปรุงแต่งหลายประเภท ธรรมชาติที่เรียกว่าคนนี้ โดยสภาวะธรรมแล้ว ไม่ใช่คนหรือสัตว์ ไม่เป็นตัวตน เราหรือเขา แต่เป็นธรรมชาติที่เป็นปรมาตถธรรมซึ่งเป็นนามธรรมล้วน ๆ เท่านั้น เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การถูกต้องสัมผัส และการนึกคิด สภาวะธรรมเหล่านี้เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หากดำรงถาวรอยู่ไม่ เป็นเพียงกระแสหรือกระบวนการของธรรมชาติที่เคลื่อนไหวหรือเลื่อนไหลไปตามกระแสของมันอยู่ตลอดเวลา ที่ไปเข้าใจเอาว่า เป็นสัตว์ เป็นคน เป็นเรา หรือเป็นเขาเป็นต้นนั้น เป็นเพราะไม่เข้าใจ ไม่รู้เห็น สภาวะธรรมตามความเป็นจริง แล้วจึงเกิดยึดถือเอาธรรมที่ตัวเน้นไปตามกระบวนการของมันว่า เป็นสัตว์ เป็นคน เป็นเรา หรือเป็นเขาเป็นต้นขึ้นมา เช่น เมื่อเห็นก็หลงยึดถือธรรมชาติที่เห็นว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคล หรือเป็นนั่น เป็นนี่ เมื่อได้ยิน... เมื่อได้กลิ่น... เมื่อถูกต้องสัมผัส... เมื่อนึกคิด ก็หลงยึดถือเอาธรรมชาตินั้น ๆ เช่น เสียงที่ได้ยินหรือกลิ่นที่ได้รับเป็นต้นว่าเป็นสัตว์หรือเป็นนั่นขึ้นมา ความจริงแล้ว การเห็นหรือการได้ยินเป็นต้นเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย คือ ตากระทบกับรูป หูกระทบกับเสียงเป็นต้น โดยสภาพของมันแล้ว มันเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป หากดำรงอยู่อย่างเที่ยงถาวรไม่^๑

ในพระอภิธรรม ได้แสดงถึงธรรมชาติที่แท้จริง หรือที่เป็นปรมาตถธรรมไว้ ๔ ประการ คือ

๑. จิต
๒. เจตสิก
๓. รูป
๔. นิพพาน

ปรมาตถธรรมทั้ง ๔ โดยสภาวะธรรมแล้ว ทรงไว้เพียงกิริยาเท่านั้น ไม่มีรูปพรรณสัณฐานใด ๆ เป็นกำหนด เป็นสิ่งที่อาศัยปัจจัย เกิดขึ้นแล้วดับไป การเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการดับลง ล้วนเป็นไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย โดยลำพังมันเองไม่สามารถเกิดขึ้นได้

* ธรรมชาติที่เป็นนามธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยมาประจวบกันระหว่างธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม ซึ่งอาจเขียนเป็นรูปให้เห็นได้ง่ายขึ้น ดังนี้

ธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม	กระทบกับ	ธรรมชาติที่เป็นรูปธรรม	ทำให้เกิด	ธรรมชาติที่เป็นนามธรรม
ตา	↔	รูป	→	การเห็น
หู	↔	เสียง	→	การได้ยินเสียง
จมูก	↔	กลิ่น	→	การได้กลิ่น
ลิ้น	↔	รส	→	การลิ้มรส
กาย	↔	สิ่งที่ต้องกาย	→	การถูกต้องสัมผัส
ใจ	↔	ธรรมารมณ์	→	การนึกคิด

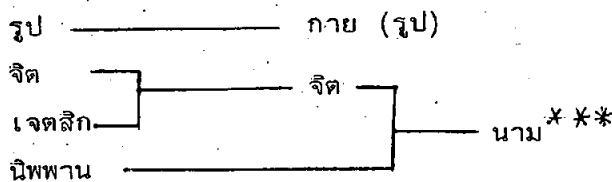
โดยนัยแห่งปรมาตถธรรมในพระอภิธรรม คนก็คือธรรมชาติอย่างหนึ่ง ประกอบขึ้นด้วยปรมาตถธรรม ๓ ประการ คือ จิต เจตสิก และรูปซึ่งเป็นสังขารธรรม* ส่วนปรมาตถธรรมคือนิพพานนั้น เป็นวิสังขารธรรม เป็นธรรมชาติที่ดับกิเลสและทุกข์ เป็นธรรมชาติที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่มีการเกิดใหม่ และไม่มีการดับเหมือนสังขารธรรม

จิตเป็นองค์ประกอบอันดับแรกของคน จิตนั้นเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง มีสภาวะรู้อารมณ์เป็นลักษณะ คือรู้ว่าเห็น รู้ว่าได้ยิน รู้ว่าได้กลิ่น รู้ว่าได้รส รู้ว่าได้ถูกต้อง และรู้ในธรรมารมณ์ จิตโดยสังเขป มีจำนวน ๘๔ ดวง และโดยพิศดารมี ๑๒๑ ดวง

เจตสิกเป็นองค์ประกอบอันดับที่ ๒ ของคน เจตสิกนั้นเป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับจิต มีสภาวะประกอบจิตเป็นลักษณะ คือเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกับจิต และอาศัยวัตถุเดียวกับจิต เจตสิกดังที่กล่าวนี้ เช่น ความอยากได้ ความโกรธ ความรัก ความเมตตา ความตระหนี่ ความอิจฉา ความทุกข์ และความสุข เป็นต้น ว่าโดยจำนวน เจตสิกมี ๕๒ ชนิด**

รูปเป็นองค์ประกอบอันดับที่ ๓ ของคน รูปเป็นสภาวะธรรมที่แตกดับหรือผันแปรไปเพราะความเย็นร้อน เป็นต้น เป็นธรรมชาติที่ไม่รู้อารมณ์* เกิดขึ้นแล้วดับไปเพราะเหตุปัจจัย เช่นเดียวกับจิตและเจตสิก รูปมีชนิดต่าง ๆ เช่น รูปที่จิตรู้ได้ทางตา เสียงเป็นรูปที่จิตรู้ได้ทางหู กลิ่นเป็นรูปที่จิตรู้ได้ทางจมูก รสเป็นรูปที่จิตรู้ได้ทางลิ้น เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เป็นรูปที่จิตรู้ได้ทางกาย รูปอื่น ๆ ที่จิตไม่อาจรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้นและกาย เป็นรูปที่รู้ได้ทางใจ รูปมี ๒๘ ชนิด โดยแบ่งเป็นมหาภูตรูป ๔ และอุปาทยรูป ๒๔

ปรมาตถธรรม ๔ ประการตามนัยแห่งพระอภิธรรมนี้ เมื่อว่าโดยสังเขป อาจย่อลงเป็น ๒ คือ กาย (รูป) และจิต (นาม) ดังนี้

* ปรมาตถธรรม ๔ คือจิต เจตสิก รูป และนิพพาน ย่อลงเป็นธรรม ๒ ประเภทคือ

๑)สังขารธรรม (หรือสังขตธรรม) ซึ่งได้แก่ จิต เจตสิก และรูป สังขารธรรมนี้มีลักษณะที่สำคัญ ๓ ประการ คือ (๑) มีการเกิดขึ้นปรากฏ (๒) ขณะที่ตั้งอยู่มีความแปรปรวนเป็นอย่างอื่นปรากฏ และ(๓) มีความดับปรากฏ (อัง. ติก. ๒๐/๔๘๖/๑๗๔)

๒) วิสังขารธรรม (หรืออสังขตธรรม) ซึ่งได้แก่นิพพาน อสังขารธรรมนั้น เป็นธรรมที่ไม่มีการเกิด ไม่มีความแปรปรวน และไม่มีความดับ (อัง.ติก. ๒๐/๔๘๗/๑๗๔ อภี. สัง. ๓๔/๘๔๔/๓๕๔)

** ดูเพิ่มเติม เจตสิก ๕๒ หน้า ๑๖๓

๑ อภี. สัง. ๓๔/๘๔๒/๓๕๔

*** จิต เจตสิก และนิพพานเป็นนาม จิตและเจตสิกเป็นนามที่รู้อารมณ์ ส่วนนิพพานเป็นนามที่ไม่รู้อารมณ์

นอกจากนี้แล้ว ยังมีสูตรอื่น ๆ ในพุทธปรัชญาที่วิเคราะห์คนออกเป็นส่วนประกอบต่าง ๆ ที่ต่างจากนัยที่กล่าวมา แต่จากนัยต่าง ๆ ดังกล่าวนั้น สรุปได้ว่า องค์ประกอบที่สำคัญของคน มี ๒ ประการ คือ

๑. กาย และ

๒. จิต

ดังนั้น ในบทต่อไป จะได้วิเคราะห์กายและจิตในรายละเอียดเพื่อเป็นแนวในทางการศึกษาว่า กายและจิตเป็นอย่างไรและมีความสำคัญอย่างไรในพุทธปรัชญา